Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi-Düşünsel Bir 'Deneme': Türkiye Ekonomisi

Özgün Burak Kaymakçı

ÖTÜKEN

Özgün Burak KAYMAKÇI; 1978 yılında İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul'da tamamladı. 2000 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İngilizce İktisat Bölümü'nden mezun oldu. 2001 yılından beri akademik hayatına İstanbul Üniversitesi'nde devam eden Dr. Özgün Burak KAYMAKÇI; ayrıca Bilim Felsefesi, İktisat Felsefesi, İktisadi Düşünce Tarihi ve İktisat Metodolojisi gibi konular üzerinde çalışmaktadır. "Bilim Felsefesi Işığında İktisat Metodolojisi" başlıklı çalışması 2013 yılında Ötüken Neşriyat tarafından yayınlanmıştır.

İçindekiler

Eseri Takdim
Ahmed Güner Sayar 9
Önsöz 13
İlksöz 15
Giriş 17
A. Genel Öncüller 39
1. Mekân, Zaman ve İnsan 39
2. Dünya, Döngü ve İşsiz(lik) 42
3. Ülke, Modernite ve Birey 48
B. Özel İhtİyaçlar 57
1. Mutlakiyetten Meşrutiyete: Bir'likten Çok'luğa 60
2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Çok'luktan Yok'luğa 127
3. Cumhuriyet'ten Ulus-Devlete: Yok'luktan 'Payidar'lığa 149
C. Sonuç Olarak 181

Kaynakça 183

Dizin 195

Eserİ Takdİm

Ahmed Güner Sayar

Epey bir zamandır akademik hayatına intisabından bugüne, kayda değer bir dikkatle iktisat bilgisinin doğasını araştıran Özgün Burak Kaymakçı, ilk esaslı eşik olan iktisat metodolojisinin sınırlarını tayin ettikten sonra, kaçınılmaz bir hedef arayışı içinde yüzünü tarihe çevirdi. İlk eşiği başarıyla atlamış ve verdiği eserle çalışmasını taçlandırmış, ve bir mecelle hükmü olan *"Usul esastan mukaddemdir."* ilkesini hakkıyla yerine getirmişti. Şimdi de, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi-Düşünsel Bir 'Deneme': Türkiye Ekonomisi* adlı kitap çalışmasıyla Dr. Özgün Burak Kaymakçı, eserini bir zemin ve zamanla sınırlıyor. Osmanlının Klasik döneminden Cumhuriyet'in planlı dönemine uzanan uzun soluklu zaman kesitinde çalışmasının hareketli ayağını anlama esaslarıyla ekonomi politiğe çeviriyor, bir Osmanlı mirası olarak ortaya çıkan 'Türkiye Ekonomisi'nin dönüşümünü sorguluyor. Bunu yaparken çözümlemesi için kurguladığı modelin esaslarını Batı filozoflarından gelen ışıklarla aydınlatmaya ve Osmanlı-Türk ekonomisindeki hareketliliği de global bir eksende ele alıyor.

Özgün Burak Kaymakçı'nın üç bölüm olarak karşımıza çıkan çalışması, aslında genişçe değerlendirilmiş olan giriş kısmıyla birlikte, dört bölüm olarak da düşünülebilir. Sözünü ettiğimiz giriş bölümünde, 'Tarih nedir?' sorusu felsefi referans ve sorgulamalar ile ele alınırken, bir anlamda da tarih felsefesi icra ediliyor. Doğu ve Batı medeniyetlerinin tarih algısı çerçevesinde iktisat ve siyaset sorunsalına bu vesile felsefi bir giriş yapılırken; Hegel, Marx, Popper, Nietzche, Weber, Habermas, Foucoult, Adorno, Carr, Wittfogel vd. gibi isimler ile de hızlıca hesaplaşılıyor. Yoğun bir felsefi çözümse ile başlayan çalışmanın tarihe ve özellikle Osmanlı-Türk tarihine nasıl bir adese ile bakmak niyetinde olduğu da böylece anlaşılıyor: *"Ne geçmişe tapınmak, ne de geçmişten kurtulmak, sadece anlamak."* Böylece duruşunu belli eden metin, ikinci bölümde

girişeceği Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarihi-düşünsel bölümleme öncesinde, birinci bölümünde de bu çabayı anlaşılır kılacak 'genel öncüller'inin tasvirine girişiyor. Bu öncüller; birbirini takip eden *"mekan, zaman ve insan"* , *"dünya, döngü ve işsiz(lik)"* ve *"ülke, modernite ve birey"* altbaşlıklarıyla genişleyen bir tematik çerçeveye [*mekan-dünya-ülke, zaman,-döngü-modernite, …*] teslim edilirken, bu vesileyle de kitabın genel hatlarının oturacağı referansları okuyucuya sunuyor. Kitabın bu bölümünün Osmanlı'dan Cumhuriyet'e akışta karşılaşılan siyasi-iktisadi değişim ve dönüşümlerin hangi küresel dinamiklerin bir sonucu olduğunu kavramsal bir temelde sunmaya çalıştığını hatırlamakta fayda var. Böylece sunulan *'genel öncüller'* üzerinden kitabı başlıklayan 'Türkiye ekonomisi' denemesine akan zamanda ulaşmak için duyulan *'özel ihtiyaçlar'*ın sunulduğu kısım da, ikinci bölümü oluşturuyor. Yazar kendi ifadesiyle 'sosyopolitik bir bir'likten kopup gelerek, etnopolitik bir çok'luğun eşlik ettiği bir iktisadi yoksunluğa evrilen malum yapının ürettiği dönüşümü de şöylece bölümlüyor: *i) Mutlakiyet'ten Meşrutiyet'e: Bir'likten Çok'luğa ii) Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Çok'luktan Yok'luğa iii) Cumhuriyet'ten Ulus-devlet'e: Yok'luktan 'Payidar'lığa.* Böylece *'Türkiye Ekonomisi'*nin modern anlamda ortaya çıkışının yerel-küresel dinamiklerinin büyük oranda siyasi izdüşümlerine denk düşen bu bölümlerin kısa tutulmuş sonuç bölümünün içerdiği hükümlere ulaşmak konusunda destekleyici olduğu da görülüyor. Böylece varılan sonuç bölümü, Türk-İslam-Bizans-İran mirasını kendi bünyesinden çıkmamış bir düşünce ve üretim tarzına uyumlama çabası içinde asırları aşarak gelen imparatorluğun, bir dışsal unsur olarak karşılaştığı küresel dinamikler karşısındaki akıbetinin dönüm noktalarını tekrarlarken, bütüncül bir tarihsel analizin gerek ve öneminin de altını çiziyor.

Bu takdim yazımı bir takdir, bir teşvik ve bir teşekkür ile tamamlamak isterim. Dr. Kaymakçı'ya olan takdirim şudur: Bugün okumadan okutan, bazı iktisat hocalarının taşeronluğa varan ataleti ve iktisat bilimine karşı duyarsızlıkları karşısında; çalışan, tartışan ve üreten bir insan olduğu için onu takdir ediyor ve yetişmekte olan iktisatçı kuşağına örnek göstermek istiyorum. Öyle ki 1760'larda Oxford Üniversitesi'ndeki akademisyenlerin duyarsızlığını inceden inceye eleştiren Adam Smith'ten bugüne nelerin ulaştığını söylemeye gerek bile yok! Onun çağdaşları olan akademisyenlerden geriye bir rüzgâr uğultusu bile kalmadı. Özgün Burak Kaymakçı'nın çalışkanlığından rahatsız olup akademik hayatta önünü tıkayanlar, bizatihi Allah'ın "*el-Alîm*" esmasının varlığından habersiz ve nasipsiz kimselerdir. Onlardan bugünden yarına rüzgârın uğultusu değil, kapı gıcırtısı bile kalmayacak, ve tarih de bunu böylece kaydedecektir. Dr. Kaymak-

çı'yı teşvik edişime gelince; iktisat araştırmalarının zor, zahmetli hatta tıkandığı yönlerinin çalışma ile aşılabileceği düşüncesindeyim. Bugün soyut iktisat düşüncesinin yarım yüzyıla ulaşan bir bunalım içinde olduğu biliyoruz. Hemen her devir için bilgi hasadında görülen daralma ve genişlemeler, günümüzde iktisat bilgisi için bir donma aşamasının sürgit olmasıyla mesleği profesyonellik anlamında zora sokmuştur. 1870 yılında yaşanan iktisadi buhran karşısında W. S. Jevons çözüm için iktisadi düşünce tarihindeki gizli madenin varlığına göndermede bulunmuştu. Bugün için bu sözlerin kıymet hükmü varlığını kaybetmese bile ampirik çalışmalarla teorinin kıpırdayabileceği istidlal edilebilir.

Ö. Burak Kaymakçı'ya olan teşekkürüme gelince; çalışmaları ve üretkenliği ile söz konusu karamsar havayı dağıttığı, ileriye dönük bir örnek olarak akademisyen iktisatçıların üzerindeki ölü toprağına birkaç kürek darbesi salladığı için de müteşekkirim.

Önsöz

Kaleme alınmış her metin yazarına ait görünür olsa da, nihayetinde yazar metne ait gibidir. Bu tersine ilişki, metnin yayınlanması ardınca doğan hukuki, ahlaki, düşünsel sorumluluklardan daha ziyade, henüz yazım aşamasında bile kendini gösterir. Metin, çoğu zaman yazarın bile kestiremediği bir hükme doğru akarken, bir anlamda da kendi kendini yazdırır. Her bir kaynak, araştırmacıyı yeni başlıklara sevk edip, bir ikram misali açılan idrak ufku ile yeni düşünce menzillerine yol aldırırken; tamamlanmamış metnin eserin bütününe nüfuz etme gayreti de kendince bir dinamiğe dönüşür. Edilgen zannedilen cümle ve paragrafların bu ruhi kudretini, biraz olsun bir fikri düğümü çözme gayretiyle kaleme sarılmış her kişi böylece fark edebilir. Okurunu bir ilham dünyasına sevk ederek tesir edebilmiş nice şah-eserin, bu sefer basımı ardınca nihayetinde salt bir okuyucuya dönüşen yazarına, aracısız bir biçimde ve şaşkınlıkla karışık bir yabancılaşma hissiyatıyla tesir edebilmesinde de herhalde bu ayrık gücün etkisi olsa gerekir. Bu temelde, metnin olası değerini, bu defa yazardan bağımsız olmayacak biçimde, söz konusu yabancılaşmanın salt nisyan ürünü bir zihin oyunu olarak görülüp görülmediğinde aramak da mümkündür. Metne, kaleme alındığı dönem, şartlar, ilişkiler, ihtiyaçlar ve hislerin bir neticesi olarak bakabilmek, tekraren aynı biçim ve esaslarla yazılamaz olmasını da gerektirir. Esastan kopmuş şekli bir taklidin anlamı tartışmasız bir değer yoksunluğu olurken, olası değerin öncelikle özgün olma gayretiyle yola çıkmayı gerektirdiği de bellidir. Bu özgünlüğün bir mükemmellik iddiasına değil ama, mütevazı bir anlama çabasının biricikliğine yaslandığı da söylenebilir. Bu açıdan, tüm çalışmaların doğası itibariyle tamamlanmamış olduğunu kabul ederek yola çıkmış olan araştırmacının, eserini öncelikle gerçekliğe sonrasında ise bu gerçekliği ortaya çıkaracak olan zamana emanet etmesi de kaçınılmazdır. Bu zorlu testten en hasarsız biçimde geçebilen çalışmaların ise, kaleme alındıkları zamanın ruhunu yakalamak ve yansıtmak noktasında gösterdikleri başarıya şaşmamak gerekir. Söz konusu ruhun düşünsel bir alametine dönüşen bu eserlerde sözünü ettiğimiz 'edilgenlikten kurtulma' en müşahhas karakteristiğe dönüşürken, yazar ise -bir kâtip misali- kendini geri çekebilmektedir. Kendi angajman, ihtiyaç ve ikmallerini yok sayarak sadece gerçekliği kayda alma yolunda 'hiç'leşenlere

düşünce tarihinin 'büyüklük' sunmasından daha adilane ne olabilir! Bu haliyle yazmak tarihi-düşünsel bir eyleme dönerken, özellikle siyaset ve iktisat çerçevesinden bakanlar için de saklı bir anlam dünyasına giriş niteliğindedir. Bu tanımla kendi coğrafyasından kendi zamanına bakan ve tüm bunları üreten küresel dinamikleri akan zamanda yakalamaya çalışan araştırmacının, kendi eylemine dahi bu sorgulamayla bakıyor olmasına da şaşırmamak gerekir. Bu özbakıştaki samimiyetin gerçekliği ortaya çıkarma yolunda en gerekli şart olduğundan şüphe yoktur. Ancak ileri doğru akan zaman, geriye doğru anlam kazanırken; olup bitenin hep belli kavram ve kalıplar çerçevesinde dönüp durmasına da hayret etmemek elde değildir. Nihayetinde eğilim ve kanunları tespit edebilmek uğruna araştırmacıyı harekete geçiren de bizatihi budur. Bu kitap, bu eğilimleri bu eşsiz coğrafya için tespit etmeye çalışan saygın araştırmacılarının eserlerine yaslandığını en baştan kabul eder. Ve bu ikram ile yola çıktıktan sonra da düşünce namusu adına tüm önyargı, şartlanma, kuruntu ve safsatalardan uzak kalabilmiş olmayı ümit eder. Hüküm, şüphesiz ki zamanındır.

Bu temelde yola çıkılmışken, metnin belirişinde hak sahibi olan kesişimlerin de altını çizmemiz gerekir. Metni yüreklendirici bir gayret ve hassasiyetle birçok kez okuyarak, akademik güvenini her daim hissettiren Zekai Özdemir'e minnettar olduğumu belirtmem gerekir. Konu üzerine birkaç gerçek otoriteden biri olan Ahmed Güner Sayar ile süregiden akademik sohbetimizin de hakkını teslim etmem gerekir. Ayrıca Neslipir Çelebi Sayar Hanımefendi'ye kalbi misafirperverliği, F. Canan Sayar'a candan hizmetleri sebebiyle minnettarlığımı ifade ederken, Sayar ailesinin müşfik kabullenişinin eşlik ettiği sohbetlerimiz vesilesiyle çalışmamızın ikmal bulduğunu da tekraren belirtmem gerekir. Ayrıca metni büyük bir ilgi ve ivedilikle değerlendirmekten geri kalmayıp, takdir ve güvenini çekincesizce ifade eden Mehmet Altan'a da teşekkürü borç bilirim. Dikkat ve sabır ile metni okuyan, değerlendiren, değerli düzeltmeler ile geridönüş yapan sevgili Sinan Ataer'e de minnettarım. Ayrıca dostluklarıyla güç veren Barış Kablamacı ve Şeref Bozoklu'ya da minnettarım. Nihayetinde, annem Ayşe Kaymakçı'ya, çalışmam sırasında gösterdiği anlayış ve hizmet sebebiyle minnet ve şükranlarımı sunarken, tüm eksik ve kusurların yalnızca şahsıma ait olduğunun da altını çizerim. Bu kusurları aşacak olan tüm okuyucuların olası istifadesi, çalışmamızın yegâne amacına ulaşıldığının göstergesi olacaktır.

Özgün Burak Kaymakçı
İstanbul – 2015

İLKSÖZ

"Tarih hakkındaki görüşümüz,
toplum hakkındaki görüşümüzü yansıtır."
E.H.Carr

OSMANLI-TÜRK TARİHİ ideolojik bir savaş alanıdır. Bu bitmez ve bitmeyecek muharebelerin arasında yol alabilmek için, her geçmişin yargılamaya değer olduğunu düşünen ve bir harcanmış olanaklar dizisi olarak tarihe bakabilmeyi kendine amaç edinen bir düsturun içselleştirilmesi gerekir. Osmanlı'dan Cumhuriyete bakış özelinde ise bu içselleştirmenin, komplekslerle örülmüş bir kimliksizleşme utancı ile temelsiz hayallerle süslenmiş bir efsaneleştirme siyasasının arasında dengeyle tutunabilmesi için; elçabukluğu ile peşin hükümleri meşrulaştırmaya çalışan rasyonalizasyon mantığından sakınılması gerekir. Bu yüzden olsa gerek, tarihçi E. H. Carr genel bir ilke olarak *"geçmişi sevmek ya da kendisini geçmişten kurtarmak değil, bugünü anlamanın anahtarı olarak onun üstünde çalışma"*nın gereğine işaret eder.[1] Bu gayret, biolojik varlığıyla doğanın bir parçası olsa da, kültürel ve zihni üretimiyle insanı tarihin çocuğu kılar. Ve tarih, üst üste binmiş katmanlar, içiçe geçmiş örüntüler, karmaşık nedensellikler ve denge dinamikleriyle beraber sunduğu düşünce kalıplarını heyecan dolu bir serüvene denk düşen bir diyalektik içinde inşa eder. Yüzyılların damıttığı bu süreci, iktisadi düşünce tarihi aracılığıyla takip etmek -zorlu ama zevkli- bir uğraşı olsa da, politik iktisadın sancıları şiddetlidir. Bireysel çıkarlarımıza en uzak mevzuları bile şaşırtıcı yanılsamalarla kavrayamazken, çıkar odaklı ilişki ağlarınca saklanan gerçekliğe ulaşabilmemiz hiç de kolay olmasa gerekir. Bu temelde toplumsal çıkar ilişkilerinin anlaşılmasını sağlayan çalışmaların gerçekliği kavramamıza yardım etmesi umut edilir. Bu umut ile Osmanlı-Türk tarihine iktisat perspektifinden yönelmiş olan araştırmacı, toplumsal dinamiklerimizi kavrayabil-

[1] Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 30.

mek açısından angajmanların ötesine geçmiş çözümsemelere ihtiyaç duyar. Politik iktidarı elinde tutanların zorunlu varlıkları ile kaçınılmaz imtiyazlarını ayrıştırma yolunda kurulacak mekanizmaların işlerliğini sağlayacak olan da, işte bu çözümsemelerin yaratacağı bilinç olacaktır. Siyaset ve ekonomi ilişkisinin süreçlerinin tespitinde zorunlu bir alan olarak ortaya çıkan politik iktisat işte bu bilincin araçsal dışavurumu olurken; bu bilincin genelden özele, kantitatiften kalitatife, objektiften sübjektife, aposterioriden aprioriye… olgu ve yorum ikiliği içinde savruluşuna da şaşırmamak gerekir. Gerçekliğin gizliden apaçık olana, bazen de apaçık olandan gizli kalana doğru akışı farklı öncelikleri doğurur. Gizliyi aşikâra çıkarmak nispetinde, zuhurun şiddetinden ötürü görülememiş olanı ifşa etmek de bir zorunluluktur. Nihayetinde, metodolojik bir hiyerarşiden daha ziyade esas olan, sorunu ele alan farklı yaklaşımlarca yordamlanan çizgilerin birleşiminden türetilebilecek olan tutarlı gerçekliktir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yönelimle yapılmış olan çalışmaların bu anlamda birbirini tamamlayan çalışmalar olduğu ifade edilebilir. Halil İnalcık, İlber Ortaylı, Bernard Lewis, Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Sabri F. Ülgener, Ahmed Güner Sayar, Mehmet Genç, Timur Kuran, Şevket Pamuk, İdris Küçükömer, Çağlar Keyder, Ayşe Buğra, Ahmet İnsel, Zafer Toprak, Oktay Yenal, Kemal Karpat, İlhan Tekeli, Fatma Müge Göçek, Edhem Eldem, Taner Timur, Korkut Boratav vd. gibi isimlerin eserleri ardı ardına tetkik edildiğinde konu özgün bir genişlikle kuşatılır. I. Wallerstein, F. Braudel, E. Hobsbawn, W. Sombart, M. Weber, K.Marx, J. Habermas, T. Adorno, M. Horkheimer, D. Acemoğlu, J. Robinson, D. North, G. Frank, E. H. Carr, J. Goody, J. M. Blaut vd. gibi isimlerin desteği ile de tarihi-küresel dinamikler genel bir anlam kazanır. Buna rağmen bu anlamın, gelenekten moderne bir anlam kırılmasının tam ortasına denk düşen bir zaman diliminin ve coğrafyanın anlaşılmasını çok da kolay kılmadığı belirtilmelidir. Osmanlı tarihi bu açıdan içinden çıkılması zor özgünlükler ve kendine has örgülerin alanıdır. Yarı-ömrüne çöküş atfedilip, tarih sahnesinden çekilmesi yüzyıllara yayılmış olan bu imparatorluğu anlamanın zorluğu -nihayetinde adı geçen araştırmacıların değerleri ölçüsünde- anlaşılmaz değildir.

Giriş

"Onlar bilmiyor, ya da bilmiyormuş gibi davranırlar boyuna,
şu atasözü onlar için söylenmiş gibidir: 'Bırak ölüler dirileri gömsünler'…"
Nietzsche

Aracısız eylemlerin neden olduğu her türlü algı malzemesi -insan olmamızdan doğan kaçınılmaz kusurlarla- eksik kayda geçirilip,[1] yorumlanıp *tarih* olarak sunulan bir bilgi kümesine dönüştürülürken, nasıl oluyor da geçmişin bugüne yetkin taşınabilirliği, böyle bir aktarımın imkânsızlığı bilinmesine rağmen, pek de bahse konu olmayan bir *'bilinememezlik reddi'* ile kabul görüyor. Hiç şüphesiz ki, cevabı oldukça basit: Pratik faydasından, yani geleceği *öngörme*ninbugünü *anlama*nın eldeki en makul aracı olmasından ötürü, tarih disiplinine içkin böylesi bir yanılsama yok sayılıyor. Belki de *'öngörmek'* fiilinin, *'görme'* eyleminin birincil ve biolojik referanslarından öte bir anlam dünyasına –akıl ile görme- gibi daha sofistike bir sistematiğe bağlı gözükmesinden doğan bir güven ile, ya da *'anlamak'* denilince hemen ifade bulan *under'stand'/ver'stehen'* bağlantılı *'durma'* dinginliği[2] ile sözünü ettiğimiz şüpheler aşılıyor. Nihayetinde,

---

[1] Nye&Welch bu kısıtı şöylece dile getirmektedir: *'Kimse bir şeyin tam hikâyesini anlatamaz. Bırakın tüm yaşantımızın ya da bütün bir savaşın hikâyesini, son bir saatte olan her şeyi anlatmaya çalıştığınızı düşünün. Çok fazla şey olmuştur. Her şeyin tek tek tekrarlandığı saniyesi saniyesine bir anlatım, olayların meydana gelişi kadar uzun bir zaman alır. Dolayısıyla tarihçiler her zaman özetlerler[...]. Seçmemiz gerekir.'* Bkz. Joseph S. Nye ve David A. Welch, *Küresel Çatışmayı Ve İşbirliğini Anlamak*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29-30.

[2] Söz konusu durma-anlama dinginliğinin idealize edilişine, -örneğin- A. Davutoğlu'nun şu cümlelerinde rastlamaktayız: *'Birçok dilde durmak, statik olmak demek*

tarihin malzemesinin zihnin tam olarak kendisi olması da bu anlamda kaçınılmazlaşıyor. Her ne kadar zihinsel kategorilerin bağımsız karakterlerinin tespiti doğa bilimlerinde olduğu kadar kolay olmasa da, tarihin 'tarihi olanı' kalitatif bir yoğunlaştırma ile yeniden ürettiği tartışmasız bir gerçekliğe dönüşüyor.[3] Söz konusu yeniden üretimin sınırsız bir keyfilik taşıyabileceğini iddia edebilmek ise birkaç totaliter ütopya tasavvuru haricinde hiç şüphesiz ki imkânsız.[4] Ancak tarih, bir taraftan geleceğin belirsizlik perdelelerini aralayarak insanlığı geçmişin geçmişliğinde sıkışıp kalmaktan kurtaran bir özgürleştirici olurken, diğer taraftan da insan/salt birey/ben üzerindeki yeni bir tahakkümün de dışavurumunu oluşturmaktan geri kalmıyor. Böylece, üretilmiş veri bir gerçeklik, birey-üstü bir güç olarak tarih; yine bir esaretin dışavurumuna denk düşerken, insanı yeni bir özgürlük probleminin/paradoksunun da süjesi kılıyor. Bu durum, G. Simmels'in *'Bilinen bir şey olarak insan, doğa ve tarih tarafından oluşturulur; ama bilen olarak insan doğayı ve tarihi oluşturur.'* denkleminde karşılık bulurken,[5] bu koşutluğun *'bilen/bilmeyen'* ayrımının derinliklerine saklanmış *'bilen/bilinen'* ayrımına doğru uzanması da şaşırtıcı olmuyor. Bu uzanımın/genişlemenin ise iki yönü

---

değildir. Durduğun yerin perspektifini almış, anlamış olmak, demektir. Anadolu'yu, bu coğrafyayı durduğumuz oturduğumuz yeri bilirsek ve o anlamda bir kimliği sağlam geliştirebilirsek, ilerideki olayları daha iyi anlarız.' Bkz. Ahmet Davutoğlu, *Küresel Bunalım*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 194.

3 Bu yeniden üretim Hegel'de *a priori* bir kurgu olarak tasvir olunur: *'Tarihe böyle düşüncelerle yaklaştığında, spekülasyon onu edilgen bir malzeme gibi ele alır, onu kendi gerçekliğinde bırakmaz, tersine düşüncelere göre düzenler, ve söylendiği gibi onu a priori olarak kurar.'* (Bkz. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, Batoche Books, Kitchener, 2001, s. 22.) E. H. Carr bir düşünsel kurgudan daha ziyade olgusal seçkiyi öne çıkarmasına rağmen yine de fail olan tarihçidir: *'Olgular yalnızca tarihçi onlara başvurunca konuşurlar, hangi olgulara, hangi sıra ya da bağlam içinde söz hakkı verileceğini kararlaştıran tarihçidir.'* Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 14.

4 E.J.Hobsbawn'ın kısıtlarıyla ifade edersek: *'Tarih bir tahayyül etme sanatı olsa bile, bulunmuş nesneleri icat etmeyen, onları düzenleyen bir tahayyül sanatıdır.'* Bkz. Eric J. Hobsbawn, *Tarih Üzerine*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, s. 337.

5 Georg Simmels, *Bireysellik ve Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 32. E. H. Carr için bu ilişki tek yönlüdür: *'Tarihçi, tarih yazmaya başlamadan önce, tarihin ürünüdür.'* (Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 46.) J. Burckhardt ise tarihi *'bilincin uyanışının sebep olduğu doğadan kopuş'* olarak tasvir etmektedir. Bkz. Jakop Burckhardt, *Reflections on History*, George Allen&Unwin, London, 1950, s. 31.

mevcut: *'Bilinen'* yönüyle insan geçmişe ait bir bilinmişliğin iradesiz objesi olurken, geçmişi belirli kategoriler aracılığıyla *'bilen'* haliyle de geleceğe ait -operasyonel- öngörülerin sahibi oluyor. Dolayısıyla insan bir yönüyle geçmiş ve gelecek arasında akıveren bir mevzu, diğer yönüyle de ikisini birbirine bağlayan şuurlu bir 'an' olmaktan kurtulamıyor.[6] Beliren bu bilinci, kabaca olsa da, şöylece çıkarsayabilmek mümkün oluyor: Tüm *olmuş olanlar* olmuş ve tüm *olası olanlar* olabilir ise, -olmaklığı istenmeyenlerin varlığı altında- tüm olmuş ve *olmakta olanların* olabildiğince bilinmesi zorunludur. Böylece *olmuş olanlar* ve *olabilir olacaklar*, olabilirin olmakta olanında, yani bu *'an'*da toplanır. İşte bu 'an'a hem sahip hem de ait olan insan da, tüm olmuş olanlardan masun olmasına rağmen tüm olacak olanlardan mesuldür. Olmuş ve olmakta olanı *bil-e-memek*, bu 'an'da toplanan nokta sorumluluğun tarihsel bir sorumsuzlukta erimesini sağlayabilir. Ancak, *her olasılık gerçekleşmeye, her gerçeklik evrenselleşmeye yönelik*ken,[7] olmuş ve olmakta olanı *bil-memek*, nokta sorumluluğun tarihsel sorumluluğa dönüşmesine yol açar. Pragmatik bir kayıtsızlığın neticesi olarak ortaya çıkan böylesi bir *'rasyonel cehalet'*, tarihin saf bilişsel derinliğinin praksiste karşılık bulan yansımasıyla beraber, ahlaki bir sorumluluğun kaçınılamazlığına da işaret eder. Böylece tarih, *'akıl ile görme'*nin yanısıra *'ahlaki bir görüş'*ü de beraberinde getiren tümel bir disipline dönüşürken, kaçınılmaz olarak da sosyal bir boyut kazanır.[8] Bu noktada, yani geçmiş zamanlar karşısında sergilenen olası tavırların, toplumların olgunluk ve uygarlık seviyelerinin hem bir göstergesi hem de bir belirleyicisi olduğunu ifade etmek de yanlış olmayacaktır.[9] Tarih bilinciyle donanmış toplumların da, bu durumda, tarihsel sorumluluktan kaçınan edilgen toplumlara üstün gelmesi de kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla deni-

---

6 M. Foucault da 'an'da yüklü olan potansiyelin farkındadır: *"Kantçı 'aydınlanma nedir?'den beri, felsefenin görevi 'şimdi'nin ve 'şimdideki kendimizin' doğasını tanımlamaktır diyerek, felsefi düşüncenin en büyük rollerinden birinin belirlenip belirlenemeyeceğini merak ediyorum."* Bkz. Michel Foucault, *Yapısalcılık ve Postyapısalcılık*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 41.

7 Gabriel de Tarde, *Monadoloji ve Sosyoloji*, Minor Yayınları, İstanbul, 2013, s. 101.

8 E. H. Carr için de *'tarihi olgular bir ölçüde yorumu gerektirirler; tarihi yorumlarsa her zaman ahlak yargılarıdır.'* Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 90.

9 Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 18.

lebilir ki tarih, ne hamaset dolu söylemlerle geçmişlerine tapınanların, ne de geçmişteki kayıplarla özgüvenlerini yitirmiş olanların nüfuz edebileceği bir gerçeklik alanıdır. Tarih, kendi gerçekliğiyle yüzleşebilecek, yüzleştiği gerçeklikle hesaplaşabilecek ve bu hesabın gereğini yapabilecek vizyoner ve aksiyonerlerin alanıdır. Bu sorumluluktan kaçınmak önce tarihin acı tekerrürlerini, sonra da tarihsizliği/kimliksizliği doğurur. Bu sebeple; tarihsel gerçekliğin tespiti sorumluluğu tarihçilere, tarihsel gerçeklikten çıkarsanacak tarihsel zorunluluğun kabulü sorumluluğu kamuouyuna, söz konusu tarihsel zorunluluğun gereğini yerine getirme sorumluluğu da muktedirlere yüklenmektedir. Bu zincir, bir taraftan tarihyapıcılığının -bir şekilde- tarihyazıcılığının etkisi altında yürütüldüğüne işaret ederken, diğer taraftan da basit kanunlarla işlemeyen etkileşimli bir toplumsal mekanizmanın varlığını hissettirir. Öyle ki, M. Foucault *Toplumu Savunmak Gerekir* kitabında tarihçiyi antik dönemden bugüne bir *iktidar yaratıcısı ve yoğunlaştırıcısı* olarak görürken, böylesine araçsallaştırılmış bir zümreden bahsetmektedir.[10] E. J. Hobsbawn da, yaratılmış olanın sadece iktidar olmadığını modern bir varlık olarak '*ulus*'ların da anakronik bir şekilde, yani olayların bağlamlarından koparılarak, yalanlar ve aşırı örneklendirmeler aracılığıyla inşa edilmiş olduğunu ifade etmektedir.[11] Nihayetinde, bir *bilen* olarak insanın tarihi gerçekliği yeniden üretiyor olması, kendisinin toplum tarafından sürekli bir yeniden üretim sürecine tabi olduğu gerçeğiyle birlikte ele alındığında, tarih-toplum ilişkisinin karmaşıklığını doğuran süreçler de önem kazanır. İşte bu dinamikle beraber, *tarih*ten farklı olarak, varolmak için herhangi bir zihni sürece/gözlemciye ihtiyaç duymayan *toplum* da, sentezleyici müstakil alt unsurları ara-

---

[10] Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 78. Buna rağmen tarihçinin ödevini sadece *'nasılsa öylece göstermek'* (wie es eigentlich gewesen) olarak sunan *amoral* Ranke tarihçiliğinin geniş etkisinden de bahsetmek gerekebilir. Tarihi olgulara dayalı bir pozitivizme çeviren tarihyazıcılığına öncülük eden Alman tarihçi Leopold Ranke'nin geniş tesirini, J. Locke'dan B. Russell'a uzanan İngiliz ampirist gelenek ile uyum içinde olmasında aramak gerekir. Pozitivist bir kalkış noktasından bilimi tanımlayagelen bu eğilimin, tarihin de bir bilim olduğunu olgular kültüne bağlanarak savunmasına şaşırmamak gerekir. Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 11.

[11] Hobsbawn, *Tarih Üzerine*, s. 335-336.

cılığıyla bütünlüğünü devam ettirebilen özvarlığı ile kendi sürekliliğini sağlarken, bu sürekliliğin kayda geçirilmesi görevini –bir şekilde- yine tarihçiye yüklemektedir. Söz konusu toplumsal-süreklilik bir tarihsel aidiyet ihtiyacının sonucu olarak belirirken, tarihsel değişimlerden daha ziyade tarihsel süreçleri tarihçinin ilgi alanı olarak öne çıkarır. Nihayetinde, tarihi olanın çevresinde akıp giden değişimlerin ayıklanması merkezi bir kavrama, bir ana temaya ait olanın ortaya çıkarılmasını sağlarken, bu temalara ait özlerin akan zamanda takibini de bir ideale dönüştürebilmektedir.[12] Örneğin, siyaset tarihi, devletler tarihi, hukuk tarihi, iktisat tarihi vb. başlıklar altında incelenen *siyaset*, *devlet*, *hukuk*, *iktisat* vb. ifade edilen merkezi kavram ve ana temalardan bir kaçı olurken; *güç*, *düzen*, *hak*, *verimlilik vb*. gibi kavramlar da bunlara denk düşen olası sürükleyici 'öz'leri oluşturabilmektedir. İşte bilindik idealist angajmanlarıyla F.Hegel, bir *'kendinde şey'* olan söz konusu öz'lerin diyalektik takibini ancak *'dünya tarihi'* üzerinden mümkün görürken, tarih felsefesini de böy-

[12] Mesela değişimin-farklılıkların değil de süreçlerin-özlerin önemini şöylece anlatmak mümkün olabilir: 16. yy.'daki İngiltere ile 21. yy.'daki İngiltere arasındaki (kültürel, iktisadi, sosyal, teknik vs.) farklılıklar, belki 16.yy'daki İngiltere ile yine 16. yy.'daki Fransa arasındaki farklılıktan -hatta 21. yy'daki İngiltere ile 21. yy.'daki Fransa arasındaki farklılıklardan bile- daha fazladır. Ama 21. yy.'da yaşayan bir İngiliz vatandaşı kendisini ne 21. yy.'daki ne de 16. yy.'daki Fransa'ya ait hissetmemekte, bağlılığını tüm farklılıklara rağmen tarihsel bir sürecin ve özün devamlılığı gereği yine 16. yy. İngiltere'sinde bulmaktadır. Aynı mantıkla, ünlü tarihçi E. Hobsbawn kendisini oldukça etkilemiş olan bir tarihsel sürekliliğe -Yunanistan'ın uzun zaman önce Türk yönetiminden çıkmış olmasına rağmen, yine de darbeci Yunan albaylarının muhaliflerini *'Falaka'*ya yatırmış olmasına- işaret etmekte, aynı süreç analizine dikkat çekmektedir. (Bkz. Hobsbawn, *Tarih Üzerine*, s. 321.) Bir diğer büyük tarihçi H. İnalcık da, İran Moğol hanlarının Müslüman olduktan sonra bile Cengiz Han'ın yasasına saygıyla bağlı kalmaya devam ettiklerini, devlet işlerinde onun yol göstericiliğine başvurduklarını ifade etmektedir. (Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 72.) Bu mantıkla, -örneğin- Alman ulusal bilincinin kökenlerini takip edersek Hegel'in tarih yorumu ile Hitler'in III. Reich kavramı arasındaki uyumluluk da şaşırtıcı olmaz. Benzer olarak, Ortadoks Rus Çarlığı ile ateist SSCB'nin stratejik önceliklerinin devamlılığını tespit etmek de ifade edilmeye çalışılan süreçlerin önemini belirginleştirmektedir. (Bkz. Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 29-30.)

lece tanrısallaştırmaktır.[13] K.Marx da, -benzer olarak- bu tanrısallığı 'öz'den alıp 'madde'ye tahvil ederken, yeni bir çığır açtığı tarihsel metodolojisi[14] ile peygamberleştirilmekten kurtulamamaktadır.[15] İnsanlığın dinamik değişiminin dogmatik bir determinizme mahkûm edilerek katı davranış kalıplarına dökülmesi kolaycılığının ancak körleştirici bir tarih felsefesine yol vereceği aşikârken, toplumun ideolojik bir taraflılık ile konformist bir tarafsızlık arasında savrulup durması da kaçınılmazlaşmaktadır. Bu yüzden olsa gerek, tarihçinin dünya tarihi göz önüne alındığında neredeyse bir 'an'a denk düşen bu aciz gayreti,[16] böylesi bir kayıt ve tespit yükünün

---

[13] Hegel, *The Philosophy of History*, s. 31-33. Bu yüzden olsa gerek, içinden geldiği Alman geleneğine bir başkaldırı olarak F.Nietzsche şu tespiti yapmaktadır: *"Biz bu anlamda bugün bile ortaçağda yaşıyoruz, tarih kılık değiştirmiş bir Tanrıbilimdir…"* (Bkz. Friedrich Nietzsche, *Tarih Üzerine*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1995, s. 83.) E. H. Carr ise, *"Hegel, Adam Smith'i yankılar"* derken, *'görünmez el'* felsefesine Hegel'den yaptığı şu alıntı üzerinden bağlantı kurar: *"kendi çıkarlarını doyururlar; fakat bunu yaparken bilinçlerinde olmamakla birlikte eylemlerinde saklı duran başka bir şey daha ortaya çıkar."* (Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 154.) A. Smith'in *'görünmez el'* söyleminin ilk kitabı *Theory of Moral Sentiments* de *'tanrının eli'* olarak geçtiğini, D. Hume ile artan dostluğu sonrası *sekülerize* olarak *'görünmez el'*e dönüştüğünü belirtmeliyiz. Bu etkileşim silsilesinden güç alarak, Hegel'in de *çıkarlarının uyumu* düşüncesini bir anlamda Alman dilinde ifade ettiğini söyleyebiliriz.

[14] Marx'ın metodolojisinde içsel tutarlılığı olan, dolayısıyla akli bir bütün oluşturan ve nihayetinde birbirinden ayrılamayacak üçlü bir anlam gizlidir: i) *olgular* iktisadi yasalara göre hareket eder ii) *düşünce* diyalektik olarak gelişir iii) *eylem* sınıf çatışması şeklinde ortaya çıkar. İngiliz iktisadiyatçılığı, Fransız sosyalizmi ve Alman idealizminin 19. yy. düşüncesindeki özgün sentezini ortaya koyan Marx'ın kendi çağının düşünürü-ürünü olduğu tartışılmazdır. Ama *'Marx olmasaydı, yine de böylesi etkili bir sentez gerçekleşebilir miydi?*' sorusu aynı kesinlikte tartışılmaz değildir.

[15] J. Schumpeter, on büyük iktisatçıdan biri olarak değerlendirdiği Marx'ı *"O Bir Peygamberdi..."* diyerek anmaktadır. Adanmış bir Katolik olan J. A. Schumpeter'in sosyolojik bir gözlem olarak ortaya koyduğu bu tespit ardından, Marksizmi de Marx sonrası doğan bir din olarak görmesi şaşırtıcı olmamaktadır: *"Marksizm bir dindir. İnananlarına, öncelikle hayatın amacını sunarken, eylem ve olayları yargılama gücü veren mutlak standartlar ve nihai hedefler sistemi sunmaktadır. Sonrasında da, bu amaçlara uygun ebedi kurtuluşu ve insanlığın-veya insanlığın bir kısmının- şeytani olandan nasıl korunacağına dair bir rehber sunmaktadır."* Bkz. Joseph A. Schumpeter, *Ten Great Economists: From Marx to Keynes*, Routledge, London, 1997, s. 5-6.

[16] İddialarının aşırılığı ve gayretinin doğası gereğince yetersiz kalacağına işaret eden K. R. Popper, Kierkegaard'tan yaptığı bir alıntıyla Hegel'i hedefe koymaktadır: *"Ve kader bu çabaları gördükçe ancak gülümseyebiliyordu. Ama kader açıktan açığa gülmü-*

ancak eleştirel bir geleneğe yaslanılarak üstlenilebilmesini ve özbilişsel kısıtların[17] kabulü zorunluluğunu doğurmaktadır. Toplumun, kendi devamlılığına olan ilgisi[18] -kendinden kendine sistematik bir bakış olarak- böylesi bir kısıt ve kabul ile kurumsallaşırken, birbirlerinden farklılaşarak gelişen felsefi, siyasi, iktisadi vb. eğilimlerin ifade bulduğu eleştirel bilgi kürelerini de ortaya çıkarmaktadır. Böylece başta ifade ettiğimiz aracısız eylemlerin oluşturduğu algı malzemeleri içinden süzelerek gelen bu bilgi kürelerinin, öne çıkardıkları kategorik kavram kümeleri aracılığıyla da, gerçekliğin bütünde saklı kalmış olan farklı yönlerine ışık tutulabileceği umut edilebilir. Ancak gerçeğin bütünde saklı olması, bütünün yanılsamaları da içeren *imkânlı* zenginliğinin ham bir işlenmemişlikte ortaya çıkabileceğini de ileri sürmemektedir. Yani gerçeğe giden yolda birer taslak olarak bu yanılsamaların, irrasyonel bir uzlaşı ile sistematik

---

yordu, çünkü bu çabaların dürüst insanca bir özdenlikleri vardı. Ama Hegel, -burada Homeros'un dilini kullanmam gerekiyor: Tanrılar nasıl da katıla katıla güldüler!' Bkz. Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları: Hegel, Marx ve Sonrası*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1989, s. 239.

17 E. H. Carr tarihe içkin ilahi bir iradenin aracısı konumundaki birey tasvirinden sözü açtıktan sonra konuyu tarihin gizemine getirmektedir: *"Adam Smith'in gizli eli ve Hegel'in, bireyler kendi kişisel isteklerini yerine getirmekte olduklarına inanırlarken, onları kendi uğruna çalıştıran ve kendi maksatlarına hizmet ettiren 'aklın kurnazlığı', anılmaya değmeyecek kadar bilinen şeylerdir.* Ekonomi Politiğin Eleştirisi *kitabının önsözünde Marx şöyle der, 'üretim araçlarının toplumsal üretiminde insanlar, isteklerinden bağımsız olarak belirli zorunlu ilişkiler içine girerler.' Tolstoy* Savaş ve Barış*'ta Adam Smith'i şöyle yankılar: 'İnsan bilinçli olarak kendisi için yaşar; fakat insanlığın tarihi ve evrensel amaçlarına erişilmesinde bilinçdışı bir araçtır.' Burada, şimdiden yeterince uzun olan bu antolojiyi toparlamak için Profesör Butterfield'in sözlerini aktarayım: 'Tarihi olayların doğasında tarihin akışını hiçbir insanın düşünemediği yönlere saptıran bir şey vardır.'"* Bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 59.

18 i) *Psikolojik* ii) *Pedagojik* iii) *Epistemolojik* iv) *Pragmatik* v) *Manipülatif* vi) *Kollektif* başlıkları altında tarihe olan ilgiyi gerekçelendirebiliriz. Kısaca; insan merak sahibi olmasından dolayı psikolojik olarak tarihe ilgilidir. Gelecek nesillerin eğitiminde tarihin pedagojik faydası tartışmasızdır. Bilginin doğru bilgisine ulaşmak için tarihi bir uzmanlaşma epistemolojik bir zorunluluktur. Tarihin manipüle edilmesi bugünün gerçekliğini kullanışlı kıldığından dolayı siyasi-ideolojik saiklerle tarihe ilgi duyulabilir. İnsan ve toplumlar tarihsel bir devamlılıkla bugünlerine anlam katarken, tarihin kollektif toplum sağlığı üzerindeki faydası ortaya çıkmaktadır. Ve tüm bu maddelerden parça parça beslenen pragmatik bir gerekçeyle de tarih ele alınabilir. Bkz. Orman, İktisat, *Tarih ve Toplum*, s. 30-45.